

SULTON MUHAMMAD SHAYBONIYXONNING SIYOSIY FAOLIYATIGA TARIXIY CHIZGILAR

Jabborov Zokirjon

Namangan davlat universiteti, Tarix yoʻnalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Shayboniyxonning siyosiy faoliyati, yurishlari va hayoti haqida, shuningdek Muhammad Shayboniyxonning harbiy yurishlari natijasida Shayboniylar davlatini tashkil topishi haqida, Shayboniyxonning oʻzbek davlatchiligidagi tutgan oʻrni haqida qisqacha maʼlumot berib oʻtilgan..

Kalit soʻzlar: Shayboniyxon, Mahmudxon, Bobur Mirzo, Toshkent, Samarqand, Shoh Ismoil, qizilboshlar, Shayboniyxon, harbiy yurishlar, Ubaydulla Sulton, Shayboniy Sultonlar.

Mustaqillik yillarida sovet davrida tariximizga boʻlgan turli xil boʻxtonlar olib tashlandi. Koʻplab siymolarga qoʻyilgan ayblovlar bekor qilindi. Buyuk ajdodlarimizning vatan oldidagi xizmatlari, olimlar, ziyollilar tomonidan oʻrganilib, xalq ommasiga bobolarimizni jahon tamadduniga nechogʻlik hissa qoʻshganliklari haqida maʼlumotlar yetkazilib berildi. Ular haqida ilmiy asarlar yozildi. Qadimda mavjud boʻlgan Qangʻ, Davon, Xorazm, Efatallar, Turk xoqonligi haqida izlanishlar olib borildi. Birinchi prezidentimiz Islom Abdugʻaniyevich Karimov tomonidan tariximizni tub mohiyatini ochib berish uchun olib borgan ishlari tahsinga loyiq. I.A. Karimov davrida Amir Temur va Temuriylarga oid koʻplab ilmiy ishlar yaratildi. Nafaqat, Temuriylar, balki Somoniylar, Xorazmshohlar, Qoraxoniylar, Shayboniylar, Xorazm Shayboniylar (Arabshohiylar) va boshqa sulolalar davlat boshqaruvi, maʼnaviy hayoti, iqsodiy ahvoli, hukmdorlari haqida koʻplab ilmiy asarlar, maqolalar yaratildi. Koʻplab ilmiy ishlar, oʻquv qoʻllanmalar, maqolalar tayyorlandi. Oʻzbek xalqi tarixi bir necha ming yillik ekanligi haqida koʻplab olimlar tadqiqot olib borishdi. Ular fikricha oʻzbek davlatchiligi tarixi 3000 ming yilga yaqin ekanligi taʼkidlanmoqda. Qadimgi davrlardan to yangi davrlargacha koʻplab siymolar yetishib chiqdi. Ularning ilmiy izlanishlari, siyosiy faoliyatlari oʻzbek xalqining davlatchilik faoliyatiga ham sezilarli hissa qoʻshdi, shuningdek davlatimizning poydevorini yaratishga asos boʻldi.

Temuriyalar oʻrtasidagi toj-u taxt uchun kurash saltanat ichki ishlariga boshqa kuchlarni aralashiga olib keldi. Temuriylar oʻrtasidagi kurshdan foydalanib, 1485-yil Chigʻatoy xoni Yunusxon muhim strategik ahamyatga ega boʻlgan Toshkentni

shaharni bosib oladi. Yunusxonning o'g'li Mahmudxon davrida ham Chig'atoy xonlarining Toshkentdagi o'rdasi Temuriylar ichki ishlariga vaziyat tug'liganda doim arlashib kelishdi. (Mahmudxon Mo'g'uliston davlatini idora qilgan bo'lsada asosiy qarorogohi Toshkent bo'lgan, shu boisdan ham ayrim ehtimollarga ko'ra Mo'gu'liston poytaxti Toshkent bo'lgan bo'lishi mumkin).

O'sha davrda Mahmudxon Farg'onadagi siyosiy vaziyatdan ham foydalanishga harakat qildi. Xususan, Boburnomaning 1498-1499-yillarga oid voqealarida quydagi jummalarda shunday deyiladi; "Ushbu asnoda Kosondin taxqiq xabar keldikim, xon Tanbalning ko'magiga o'g'li Sulton Muhammad Xonikaxonkim, Sultonning'a mashur edi, Ahmadbek bila tayin qilib, besholti ming cherik qo'shubtur"¹. Bundan xulosa chiqarish mumkinki Toshkentdagi Chig'atoy xonlari Temuriylarni ichki kurashlaridan o'z maqsadlarini amalga o'shishda foydalanishgan. Temuriylar o'rtasidagi ziddiyat bunga imkon yaratib bergan. Chingizxon naslidan bo'lgan boshqa xonzodalar ham Temuriylar Turkistonidagi siyosiy parokandalikdan foydalanishga harakat qilishgan. Misol uchun Movarounnahrda hujm qilgan Dashti Qipchoq xonni Abulxayrixonni keltirishimiz mumkin. 1451-yilda Abu Said Mirzo Movarounnahrning amaldagi hukmdori Abdulla Mirzoga qarshi kurashish uchun Abulxayrixondan yordam so'rab borishi bilan bog'liq. G'alabadan so'ng xon Ulug'bek Mirzoni qizi Robiya Sulton bilan turmush quradi. Keyinchalik bu nikohdan Kuchkunchixon, Suyunchixon, Oqburun Sultonlar dunyoga keladi.² Nikoh Abulxayrixon foydasiga hal bo'lgan edi, agar kelajagda Turon taxtiga nomzod qolmaganda xon bemalol, shakshubxasiz davogar bo'la olar edi. Abulxayrixonni 1468-yil vafotidan so'ng uning bu istagi amalga oshmay qoldi. Temuriylar uchun shimolda yirik xavf bartaraf etildi, biroq o'zaro ichki kurashlar natijisida Jo'jixon naslidan yangi siyosiy kuch paydo bo'ldi. Bu turkiy-o'zbek davlatchiligida o'zining o'chmas izini qoldirgan Muhammad Shayboniyxon edi.

Muhammad Shayboniyxonni tarixiy faoliyatini ko'zdan kechirar ekanmiz unda, o'ziga xos siyosatchilarga xos ayyorlik, teran aql, zehin va harbiy mahorat bor edi. Shayboniyxon haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud, o'z zamonasining buyuk olimi Bobur Shayboniyxonning ikkinchi nomi Shohboqxon deb ta'kidlaydi. Shohbaqxoniga islomiy Muhammad, turkiy Shayboniy ismi qo'yilgan. Shayboniy ota tomondan Jo'jining beshinchi o'g'li Shaybon naslidan bo'lgan. Muhammad Shayboniyxon milodiy 1451-yil Abulxayrixon saroyida dunyoga keldi. Otasi Dashti Qipchoq xonining o'g'li Shohbudoq Sulton onasi esa Qo'zibegim edi. Qo'zibegim Oltinxonga borib taqalgan. Shayboniy besh yoshida ota-onasidan ayrilgach, Abulxayrixon

¹ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т.: 2019. "Янги нашр". 76б.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. Т.: Шарқ_2001. 236б.

tomonidan bo'lajak o'zbek davlati asoschisi uchun Uyg'ur qavmidan bo'lgan Ko'kaldosh Boyshayx otaliq etib belgilanadi.

Shayboniyxon bobosini davlati parchalanib ketganidan so'ng dastlab Temuriylarni O'tror va Turkistondagi noibi Muhammad Mazid tarxon homiyligida, keyinchalik esa Buxoro hokimi Abdulali tarxon homiyligida bo'ladi. Shayboniyxon bu davrda Buxoroda ta'lim oldi. O'sha davrning yirik davralariga kirib bordi. Temuriylarning ichki kurashlari haqida yetarlicha ma'lumot to'plashga harakat qildi. Uning birgina maqsadi bobosi davlatini qayta qurish edi, yemirilib borayotgan Movarounnahr esa bu orzularni amalga oshirish uchun qulay geosiyosiy hudud edi. Shayboniy Buxoroda taqsilni tugatgach, kichik bo'linma to'plab, Temuriy hukmdorlar va ularning amiru-beklari qo'lida xizmat qilib, ularni harbiy yurishlarida ishtirok etadi. Yana bir narsani ta'kidlab o'tish lozimki, Shayboniyxonning dastlabki harbiy va siyosiy faoliyati Amir Temurniki bilan deyarli bir xil. Balkim, Shayboniyxon Amir Temurga ixlosmand bo'lgan (aynan Shayboniyxonning o'g'ilaridan birining ismi ham Muhammad Temur bo'lgan) dir. Bu haqida aniq ma'lumot afsuski berilmagan. Shunday bo'lsada biz uni Temurbek davlatni tiklashga bo'lgan harakatini ko'rishimiz mumkin.

Shayboniyxon kichik harbiy yurishlarda o'zining harbiy mahoratini oshirib bordi. Keyinchalik, Dashti Qipchoqqa yo'l olib o'z orzusini amalga oshirishga kirishdi. Bu jabhada albatta Shayboniyxonga ma'lum siyosiy kuchlar tomonidan yordam berildi. Toshkent hokimi Mahmudxon Shayboqxonga Turkiston shahrini egallash uchun yordam beradi. Shayboniyxon Turkistoni tayanch qa'la sifatida foydalanib barcha Sirdaryoning o'rta oqimidagi qa'la, shaharlarni egallab oldi. Shayboniyxon 1494-yildan boshlab ochiqchasiga Temuriylarga qarshi kurashga kirishdi. 1497-yildan kichik harbiy yurishlarni amalga oshira boshladi. Xon Samarqand taxti uchun da'vogar bo'lgan aka-uka Boysung'ur va Sulton Ali Mirzo o'rtasidagi kurashdan foydalanishga harakat qildi, biroq to'rtinchi kuch sifatida Farg'ona hokimi Bobur Mirzoning siyosiy maydonga chiqib kelishi xonning ahvolini bir muncha qiyinlashtirdi. 1497-yili Bobur va Boysug'ur o'rtasida kurash boshlandi, qamalda qolgan Boysung'ur xondan yordam so'radi, ko'mak maqsadida kelgan Shayboniyning asl maqsadi Samarqand shahrini jangsiz egallash edi, Boysung'ur Mirzo esa xon faqat shahar tashqarisidan turib yordam berishini so'raydi. Shundan so'ng, Shayboniyxon Samarqandni eggallay olmagach, Qarshi va Shahrisabz hududlarga yurish qilib katta o'lja to'plab Turkistonga qaytishga majbur bo'ladi. 1499-yil Samarqand taxtiga o'tirgan Sulton Aliga qarshi jangga kirib Samarqandni qamal qiladi, biroq Abdali tarxon o'g'li Boqi tarxon yordamga yetib kelishi Samarqandni egalanishini bir muncha kechiktirdi. Shayboniyxon Boqi tarxon himoya qiladigan Samarqand va Buxoro oralig'idagi Dubisiya qa'lasini eggaladi.

1499-yil Buxoroni eggalab oladi.¹ Shundan so'ng Shayboniyxonning ikkinchi tayanch qa'lasini sifatida Buxoro shahri alohida o'rin egallay boshladi. Xon Buxoroga tutash qishloqlar va qa'lalarni o'ziga bo'ysundiradi. Xorazm hududiga harbiy yurishlarni amalga oshirdi. Bu harbiy yurishlar kelgusidagi harbiy yurishlar uchun ahamyatli edi. Shayboniyxon Buxoro, Turkistondan turib o'z davlatini tuzishga kirishdi. Bunda albatta u o'z o'g'ili Muhammad Temur Sulton, ukasi Mahmud Sulton, amakilari Kuchkunchixon, Suyunchixonlar, jiyani Ubaydulla Sulton, ammakivachasi Jonibek Sultonlar yordamida Movarounnahr, Xorazm, Xurason hududlarini istilo etishda ularni ko'magiga tayandi. Ular orasida Mahmud Sultonni o'rni beqiyos hisoblanadi.

1499-yildan Shayboniy to'liq Turon diyorini bosib olishga jon-jahdi bilan kirishdi. Shu yilning o'zida Shayboniyxon Samarqand hokimi Sulton Ali Mirzo kaltabinligidan foydalanib, Samarqandni egalladi va bir qancha tadbirlar o'tkazdi. O'ziga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan shaxslarni yo'q qildi. Sulton Ali Mirzo qatl etildi, Bobur Mirzo bilan til biriktirganligi uchun Xo'ja Ahror valiy avlodidan bo'lgan Xo'ja Yahyo haj safariga jo'natildi, biroq Shayboniyxonning mahfiy buyrug'i bilan Xo'ja va uning karvonini talon-taroj qilib o'zi qatl etirildi. Ushbu ma'lumot "Boburnomada" shunday talqin qilinadi "Sulton Ali mirzoni o'lturganidan so'ng Jonalini ham mirzosi orqasidan jo'natdi.

Xo'ja Yahyodin chun Shayboniyxon mutavahhim edi, ikki o'g'li Xo'ja Muhammad Zakariyo va Xo'ja Boqiy bila Xurason sari ruxsat berdi. Keyinida bir necha o'zbek borib, xazrati Xo'jani ikki o'g'li bila Xo'ja Kardon navohisida shaxid qildilar. Shayboniyxon so'zi bu ekandurkim, Xo'janing ishi mandin emas edi, Masal borki: "Uzrash batar az gunoh". Mundoq ishlarni beklar o'z boshi bila xondin va podshohidin bevuquf qila boshlasa, bas xonlig'i va podshoxdig'a ne et'bor?"².

Muhammad Shayboniyxon Samarqandni jangsiz eggalashga muvaffaq bo'ldi, biroq Bobur Mirzoning tezlik bilan shaharga kirib, xonning asosiy qo'shinlari shahar tashqarisidaligidan foydalandi. Amir Temur poytaxtida qiyinchiliklarsiz va yo'qotishlarsiz o'z hokimiyatini o'rnatdi. Shayboniyxon Buxoroga chekinib, kuch to'play boshladi. 1501-yili Zarafshon daryosini shimolidagi Saripul mavzeida Bobur Mirzo qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. Bobur Mirzo Samarqand qa'lasiga berkinadi. Og'ir qamaldan so'ng, Bobur Mirzo va Shayboniyxon o'rtasida ma'lum kelishuvga erishiladi. Bobur o'z yaqinlari bilan Samarqandni tashlab ketishi, xon qo'shinlaridan hech qanday hujum bo'lmasligi kerak edi. Buni yanada mustahkamlash maqsadida xon Bobur Mirzoning opasi Xonzoda begim bilan turmush quradi, bu hol Shayboqxonni nufuzini yanada ko'taradi. Sababi, Xonzodabegim ota tamondan

¹ А.Сагдуллаев,Б.Аминов,Ў.Мавлонов,Н.Норкулов.Ўзбекистон тарихи:Давлат ва жамият тараққиёти. I қисм. Т.: Академия_2000.1506.

² Заҳриддин Мухаммад Бобур.Бобурнома.Т.:2019."Янги нашр"84б.

Temuriy malika ona tomondan esa Chig'atoy naslidan edi. Bu xonni bemalol Toshkentga da'vo qilishi uchun imkon yaratib berdi. Xon 1502-yili strategik muhim ahamiyatga ega bo'lgan O'ratepa qa'lasini egallab oladi, bu hol Toshkent bilan aloqalarni yomonlashuviga olib keladi, chunki Farg'ona hukmdori Umarshayx Mirzo vafotidan so'ng, O'ratepa, Toshkent xonni Mahmudxon tamonidan bosib olingan edi. Mahmudxon O'ratepaga hokim etib kuyovi Husayn dug'latni tayinlagan edi. Aynan, Shayboniy shaharni egallashi Husayn dug'latni o'g'li tarixchi Mirzo Haydar tomonidan no'rin fikrlar yozilishiga olib kelgan hodisa hisoblanadi. O'ratepa egallangach, 1503-yili Shayboniyxon Toshkentni qo'lga kiritdi. Shu yili Mahmud Sulton Xorazmga yurish qildi. 1504-yili uch yo'nlishda harbiy yurishlar amalga oshirildi. Hisor, Xorazm, Farg'ona urushlari natijasida Farg'ona hamda Hisor egalandi. Shu yilning o'zida Farg'onada Ahmad Tanbal, Hisorda esa Xusravshoh zulmiga chek qo'yildi. 1504-yili Mahmud Sulton Qunduzda vafot etdi. 1505-yili Husayn Bayqaro tassarfida bo'lgan Xorazm markazi Urganch o'n oylik qamaldan so'ng egallandi. 1506-yili Balx shahri qo'lga kiritiladi. Aynan shu yili Shayboniy sultonlarning Bobur Mirzo tassarfida bo'lgan Badaxshon viloyatiga yurishlarini kuzatishimiz mumkin, biroq bu urinish Bobur Mirzo va ukasi Nosir Mirzo tomonidan yo'qqa chiqariladi. Shayboniyxon Bayqaro vafotidan so'ng yuzaga kelgan qo'shhokimiyatchiligidan foydalanib Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzolarni osonlikcha qo'shinlarini tormor keltirib, Hirotni bosib olib o'z davlatini bir qismiga aylantirdi. Shayboniyxon Xurason, Xorazm, Turonni bo'ysundirdi, biroq unga qarshi turli ichki va tashqi xavflar davlatni markazlashtirish siyosatiga qarshi chiqishardi. Hirot egallanishidan so'ng Bayqaro avlodlaridan Mashxad hokimi Abulmuhsin Mirzo Shayboniyga qarshi qo'shin to'play boshlaydi. Biroq xonning o'g'li Temur Sulton va Ubaydulla Sultonlar Jom shahri yaqinida Abulmuhsin Mirzo qo'shinlariga qattiq talofat berib, Mashxadni egallashadi. Xurasonni g'arbiy qismidagi Sabzavor shahri ham egalanganidan so'ng Shayboniyxon o'g'li va jiyanini Xurasonda qoldirib, o'zi Amudaryodan o'tib Buxaro orqali Sirdaryoning yuqori oqimiga Toshkentga xavf solib turgan Mahmudxonga qarshi yurish qiladi. Mahmudxon yo'q qilingach, 1508- yili Kaspiy bo'yidagi Jurjon viloyati ham tobe bo'ladi.¹ Bundan tashqari, bir necha marta 1504-1506-1508-yillarda Turonga qozoq sultonlari Ahmad va Jonishlar hujum qiladi. Shayboniyxon 1509-yili Dashti Qipchoqqa yurish qilib, qozoqlar egallagan Sig'noq, Yassi, Savronni qaytarib oladi.

Shayboniyxon Movarounnahr, Xurason va Xorazm hududlarida o'z hokimiyatini mustahkamlaganidan so'ng u uchun eng xavfli raqiblar Kobulda Bobur Mirzo, g'arbda Eron hududlarida esa shialar davlati rahbari Ismoil Safaviy hisoblanar edi. Xon

¹Херман Вамбери. Бухаро ва Мовароуннахр тарихи.Т.:Фафур Фулом 1990.60-616

o‘zining hukmronligini g‘arbga tomon kengaytirmoqchiligi, o‘zini sunniylarning oliy rahnomosi sifatida Eron shialariga qarshi urush e‘lon qilish uchun bahona qidira boshlaydi. Xon Safaviyga noib siftida “Makka va Madina ziyoratiga borishini Iroqdagi yo‘l va ko‘priklarni tuzatib qo‘yishini” buyruq ohangda maktub orqali Ismoilga yetkazadi. Bu paytda Shayboniyxon sarkardasi amir Jonvafo Kirmon shahriga bosqin uyushtiradi, qizilboshlar tomonidan ushbu bosqin bartaraf etiladi, Safaviy sharqiy chegaralarda muvaqqat tinchlikni ushlab turish maqsadida amir Jonvafoni ozod qilib, Shayx Muhiddin Ahmad Sheroziyni elchi qilib xon huzuriga jo‘natadi. Elchi xonni Eronni sharqiy hududlariga hujumlarini to‘xtatishini talab qiladi. Xon Ismoilni talabini bepisandlik bilan qaytaradi. Keyingi, elchi almashunuvi davrida xon shoh shaxsiyatiga tegadigan gaplarni aytadi. 1510-yil oktabr-noyabr oylarida Muhammad Shayboniyxon 40-50 ming atrofidagi qo‘shinini Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan 40 dan ortiq Sultonlar ixtiyoriga tarqatib yuboradi. Shayboniyxon 1510-yili kuzida 12-20 minglik asosiy qo‘shin bilan Hirotga qishlayotgan edi. Bu paytda Temur Sulton Qoshg‘ar yurishida edi. Ubaydulla va Jonibek Sultonlarning yo‘qligi Ismoil Safaviy uchun qulay vaziyatni keltirib chiqardi. Shayboniyxon esa bahorda Kobul, Kandahorga yurish qilmoqchi edi.¹

Qish bo‘lishiga qaramay Shoh Ismoil 60- 80 ming qo‘shin bilan Hirotga yurish qildi. Shayboniyxon zudlik bilan Amudaryodan kechib o‘tib, asosiy kuchlarini to‘plab Shohga qarshi turish uchun Marv qa‘lasiga chekindi. Eron qizilboshlari bilan dastlabki to‘qnashuvdan so‘ng xon qo‘shinlari qa‘laga berkinishadi. Tarixchilar ma‘lumotiga ko‘ra qamal arabcha m harfi shakllida olib borilgan. Xon Turondagi Shayboniy Sultonlarga choparlar jo‘natib yordamga yetib kelishini buyuradi. Shayboniy Sultonlar Marvga 1,5 kunlik masofa qolganda Shayboniyxon tomonidan qatl etilgan Berka Sultonni o‘g‘li Elbars Sulton Ismoilga habar jo‘natib tezroq xonni mahv etishni aytadi. Shundan so‘ng Ismoil xiyla ishlatib xonni Qa‘ladan chiqishga majbur qiladi. Ya‘ni Qum shahridagi hokimidan Ozarbayjonga Usmonlilar hujum qilganligi to‘g‘risida yolg‘on ma‘lumot Shayboniyxon xufiyalari qo‘liga tushib qoladi. Bu paytda Ismoil Safaviy xonga ma‘lum ishlari borligi Shayboniy bilan bahorda uchrashishi to‘g‘risidagi xabarni xonga jo‘natadi. Eron qo‘shini chekina boshlaydi, xon fursatni qo‘ldan bermaslik maqsadida qo‘shini ortidan hujum qiladi. Biroq, ortda qoldirilgan uch ming qizilbosh jang taqdirini Ismoil Safaviy foydasiga hal etadi. Qurshovda qolgan xon chekinadi, chorva uchun mo‘ljallangan qo‘rada ot bosib qolib vafot etadi. Shayboniyxonning shoshib qolishi, g‘ururiga tegadigan gaplarni Shoh Ismoil tomonida aytilishi, harbiy hiyla jang taqdirini uzil-kesil Safaviy foydasiga hal bo‘lishiga olib keldi. O‘z zamondoshlari tomonidan ”Xalifai ur-Rahmon va Imom az-Zamon“ deb

¹ A.Zamonov.Buxoro xonligi tarixi.T.:Bayoz.2021.32-36b.

ulug‘langan Shayboniyxon qo‘shinlari mag‘lub bo‘ldi.¹ Shayboniy jangda vafot etdi, jasadiga esa haqoratomuz munosabatda bo‘linadi. Ayrim manbalarda Shayboniyxon bosh suyagi oltin bilan qoplanib Shox Ismoil ziyofatlarida foydalanilgan deyilsa, boshqa manbalarda esa Misr sultoni Farajga yohud Usmonli turk sultoni Boyazi II jo‘natilgan degan fikrlar ham mavjud. Boshqa ma‘lumotlarda esa xonning qo‘li va boshi kesilib Usmoniy sultoniga va xonning Mozandarondagi tarafdorlariga jo‘natilgan, boshqa ma‘lumotda esa Bobur Mirzoga yuborilgan degan ma‘lumot ham bor. Lekin bu ma‘lumotlar haligacha o‘z tasdig‘ini topmadi. Shuningdek biz Ismoil Safaviyni Shayboniyxonni jasadini haqoratlaganini faqat o‘sha davrda yashagan tarixchilar orasida Hasnbek Rumluni asarida ko‘rishimiz mumkin. Yevropalik tarixchilar ham aynan Hasanbek Rumlu ma‘lumotlariga murojaat etishi yuqoridagi fikrlarni paydo bo‘lishiga olib kelgan. Bobur Mirzo asarida bu haqida aniq ma‘lumot berilmagan. Xofiz Tanish Buxoriyning ham asarida bu fakt kuzatilmaydi. O‘z davrining yirik tarixchisi 3ta sulola saroyida xizmat qilgan Xondamirning “Habib us siyar” asarida ham Shayboniyxonning bunday ayanchli o‘limi haqida ma‘lumot uchramaydi. Chunki, bu voqealar o‘sha davrdagi tarixchilar tomonidan emas, balki XIX asr oxiri, XX asrda faoliyat yuritgan jadidlar asarlarida uchraydi.

Shayboniyxonning vafoti Shayboniylarni Bobur Mirzo va Shoh Ismoil Safaviy ittfoqi natijasida ularga qarshi kurashishga majbur etdi. Shayboniyxonni 10 yil mobaynida barpo qilgan davlati parchalanib ketdi. Xorazm hududida alohida mustaqil xonlik tashkil topdi, Xurason Safaviylarning sharqiy viloyatiga aylandi. Movarounnahr esa mayda bir-birga qarshi bo‘lgan Shayboniylar o‘rtasida taqsimlanib markaziy hokimiyatni parchalanishiga olib keldi. Shayboniyxonning o‘limi XVI asrdagi O‘rta Osiyodagi siyosiy manzarani tubdan o‘zgartirib yubordi.

Shayboniyxon shaxsiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u haqida Bobur Mirzo, Mirzo Haydar tomonida yaxshi fikrlar berilmaydi, uning to‘pori, hech narsadan xabari yo‘q sahroyi sifatida ko‘rishadi. U haqida biror-bir ijobiy fikr deyarli bildirishmaydi. Lekin, tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak xon Buxaro madrasalarida tahsil olgan, Qu‘ron ilmini yaxshi bilgan. Bundan tashqari adabiyotga qiziqan. Herman Vamberi Shayboniyxonni shaxsiyatiga shunday ta‘rif beradi: “Shayboniyning shaxsi xususida shularni aytish mumkin u, har-holda o‘zining eronlik dushmanlari tarafidan tasvir etilganidek, nimani xohlasa, shuni bajarib yuruvchi yaxshiy bir kimsa emas edi. Masalan, u zamonning ruhoniy ulamolariga katta xurmat, hatto bolalarcha itoat qilib, barcha urush safarlarida o‘zi bilan barobar kichkina kutubxonasini olib yurar, Temur kabi Damashq va Halab ulamosi bilan diniy munozarda qatnashgan”. Biz bu bilan Shayboniyxon haqida muxoliflar tomonidan noo‘rin fikrlar berilganni ko‘rishimiz

¹ B.J.Eshov, A.A.Odilov. O‘zbekiston tarixi. T.: Donishmand ziyosi_2020.178b.

mumkin. Xon buyrug'iga binoan Buxoro, Samarqand, Toshkent shaharlarida madrasalar bunyod etilishi xonning ilm-fanga munosabati ijobiy bo'lganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari xon Muhammad Solih, Mavlono Binoyi kabi shoirlar, kelib chiqishi fors bo'lgan tarixchi Fayzulloh Ro'zbehxonga homiylik qilgan. Lekin, Bobur Mirzo tomonida Shayboniyxon cho'ldan chiqqan badaviy deb talqin etilgan. Biroq bu fikrlar qisman asosiz biz Shayboniyni madrasa ko'rgan hukmdor sifatida bilamiz bundan tashqari, agar xon ilm ko'rmagan savodsiz bo'lganda, o'zi bilan mo'jaz kutubxonani doim olib yurmas edi.¹ Muhammad Shayboniyxon ayrim Temuriy shaxzodalar, hukmdorlar singari o'qish, yozishni bilmagan shaxs emas edi. U o'z davridagi siyosiy jarayonlarni tahlil qila olgan hukmdor hisoblanadi, parchalangan Turondagi ichki kurash va o'zaro boshboshdoqliklarga chek qo'yadi. Qisman bo'lsada, shuni aytish keraki Shayboniyxon Amir Temur, Shoxruh Mirzodan so'ng Movarounnahr, Xurason, Xorazm hududida markazlashgan davlatni qaror toptirdi. Shuni ham hisobga olish keraki, Shayboqxon Amir Temur 35 yil ichida tiklagan davlatni asosiy qismlarida markazlashgan davlatni tuza oldi. Shayboniyxon bu maqsadga uzoq mashaqat bilan erishdi. U ko'plab janglarda muvaffaqiyatlari natijasida yirik markazlashgan davlatni qurdi. Qarovsiz qolgan yerlarni dehqonlarga bo'lib berdi. Temuriylarni o'zaro kurashlaridan mamlakatni iqtisodiy jihatdan ko'tarish uchun 1507-yili pul islohati o'tkazildi. Oltin, kumush, mis dan og'irligi 5,2 grammlik tangalar malakat iqsodiyotini bir muncha ko'tarib berdi. Xon o'zaro harbiy ittifoq tuzish maqsadida Usmonli Sultoni Boyazid II bilan aloqalar o'rnatishga harakat qilgan, biroq Usmonli davlati bu harakatni bee'tbor qaratdi. Bu hol 1510-yil Shayboniyxonni mag'lub bo'lishiga olib kelgan bo'lishi mumkin. Shayboniyxon bunda tashqari Xitoyga elchi jo'natib savdo aloqalarini rivojlantirishga harakat qilgan.

Shayboniyxon hukmronligi 10 yilga yaqin bo'ldi, biroq u malakatni jipislashtirishga harakat qildi. U parchalangan Temuriylar davlatini o'rnida, Shayboniylar davlatini qurdi, o'zbek davlatchiligi rivojiga o'zining hissasini qo'shdi biroq, 1991-yil mustaqillikka erishilgan bo'lsada, Shayboniyxon, uning avlodlari haqida kamchilik olimlar ilmiy izlanishlar, maqolalar, desseratatsiyalar yozishmoqda. Shayboniylar tarixiga oid aksariyat tarixiy kitoblar, mutahassislar yetishmovligi sababdan ham o'zbek tiliga tarjima etilmay, Eron, Turkiya kabi davlatlar muzeyi, arxiv fondlari saqlanib kelmoqda. Tariximizni bir bo'lagi bo'lgan Muhammad Shayboniyxonning siyosiy faoliyatini o'rganish juda ham muhim. Uning kuchli irodasi tufayli parchalangan davlat qaytadan boshqa sulola nomi bilan yana paydo bo'ldi. Shayboniyxon nafaqat Temuriylar davlatini tugati, balki turkiy davlatchilik atamsini o'zbek davlatchiligi degan nomga o'zgartirgan shaxs hisoblanadi.

¹ Херман Вамбери. Бухоро ва Мовароуннахр тарихи. Т.: Фафур Фулом 1990. 646.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т.: 2019. "Янги нашр". Б. 547.
2. Ҳерман Вамбери. Бухаро ва Мовароуннаҳр тарихи. Т.: Ғафур Ғулом 1990. Б. 64.
3. А. Сағдуллаев, Б. Аминов, Ў. Мавлонов, Н. Норкулов. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. 1 қисм. Т.: Академия_2000. Б. 271.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиқ тарихи Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. Т.: Шарқ. 2001. Б. 366.
5. В. J. Eshov, А. А. Odilov. О‘zbekiston tarixi. Т.: Donishmand ziyosi_2020. В. 405.
6. А. Zamonov. Вухоро хонлиги тарихи. Т.: Bayoz. 2021. В. 261.